

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ МӘНІ, БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Узакбаева С.А.¹, п.ғ.д., профессор

Турлиева Ә.Р.², магистрант

^{1,2}Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Қазақстан, Алматы

¹e-mail: sahipzhamal.a@mail.ru

²e-mail: asema_1997@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада бірқатар психолог ғалымдардың суицидтік мінез-құлық саласында ұсынған теориялық тұжырымдамалары, суицидтік мінез-құлықтың мотивтері және суицидтік қауіптің жоғарылау факторлары, жеткіншектердің суицидтік мінез-құлқының белгілері мен ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: суицидтік мінез-құлық, суицидтік кезең, жеткіншек кезең, суицидтік ой, суицидтік қауіп-қатер.

Ғасырлар бойы суицид проблемалары діни, заңды, моральдық және этикалық тұрғыда қарастырылып келеді – соңғы таңдау, тұлғаның еркіндігіне өздігімен жетілуіне байланысты болды. XIX ғасырдан бастап суицид мәселелесі бірқатар ғылым саласының (социология, этнография, психология, психиатрия және т.б.) назарын өзіне аударды. Көптеген ғалымдар суицидтік мінез-құлықтың теориялық негізін құруға ұмтылды, бірқатар тұжырымдамалар бар, бірақ соған қарамастан, осы уақытқа дейін суицидтің табиғатын түсіндіретін бірыңғай теория жоқ. Тұжырымдамалардың ішінде В.Т.Кондратенко тәртібіне тоқталады: биологиялық, психопатологиялық, психологиялық және әлеуметтік [1].

Осылардың ішінде үшінші – психологиялық тұжырымдаманы қолдаушы Зигмунд Фрейд өзін-өзі өлтіруді агрессиямен және ерекше жағдай – аутоагрессиямен көрінетін өлім инстинктінің көрінісі ретінде қарастырады. Бұл тұжырымдаманы жақтаушылар суицидті трансформацияланған (өздігінен бағытталған) кісі өлтіру деп санайды және олардың көзқарастарының дұрыстығын растау үшін олар бірқатар елдерде кездесетін кісі өлтіру мен суицидтің кері сандық арақатынасына, сондай-ақ соғыс кезінде суицидтің азаюына сілтеме жасайды.

Алайда, қазіргі заман суицидологтары Фрейдтің көзқарасымен, атап айтқанда, оның агрессиялық инстинктің көрінісі ретіндегі аутоагрессияға деген көзқарасымен толықтай келісе бермейді, соған қарамастан адамның өзін-өзі өлтірудегі себептері арасында жетекші орын адамның психологиялық көңіл-күйіне беріледі. Мәселен, Эдвин Шнейдман өзін-өзі өлтірудің бірнеше жалпы психологиялық ерекшеліктерін атап көрсетеді. Көптеген отандық зерттеушілер суицидтік мінез-құлықты қалыптастырудағы психологиялық факторлардың рөлін төмендетпей, оларды жетекші ретінде қабылдайды және әлеуметтік, биологиялық тұрғыда бірге қарастырады. Бұл бағытта бірқатар ғалымдардың зерттеулері (У.П.Короленко,

Н.В.Конончук, А.Г.Амбрумова, А.Т.Акажанов, М.К.Курбаналиева, К.Г.Елшибаева және т.б.) үлкен қызығушылық тудырады, онда тұлғаның преморбидті ерекшеліктері суицидтік мінез-құлықты болжауға мүмкіндік беретін алдын ала болжайтын факторлардың бірі ретінде қарастырылады.

А.Г.Амбрумова өз-өзіне қол жұмсау проблемасындағы тұлғаның рөлін қарастыра отырып, жағдайдың суицидогенділігі адамның оны қабылдауға және қабылдауға дайын болуымен анықталатынын атап көрсетеді. Осы ұстанымға сүйене отырып және оның практикалық маңыздылығын негіздей отырып, автор жеке тұлғаның бейімделуінің бірнеше түрлерін анықтайды: интеграцияланған тип; компенсаторлық- бейімделген тип; дискордантты- бейімделген тип; қатаң-конформды тип; шектеулі-конформды тип; әлеуметтік жетектеуші тип; патологиялық тұрғыдан бейімделмеген тип [2].

Суицидтік мінез-құлықты талдаудың әлеуметтік тәсілінің негізін салушы Э.Дюркгейм суицидті үш негізгі категорияға бөледі: альтруистік, эгоистік, аномиялық суицид [3].

Альтруистік суицид – бұл өзінің әлеуметтік тобының – отбасы, достар, пікірлес адамдар және т.б. үшін өз өмірін құрбан етудің ерекше әрекеті. Эгоистік суицид өзінің әлеуметтік тобымен бірлік сезімін жоғалтқан және осылайша енді әлеуметтік, отбасылық және діни бақылауға бағынбайтын адамдарға тән. Аномиялық суицид (француз тілінен аударғанда – заңның, ұйымның жоқтығы) «құжымдық тәртіп» жетіспейтін қоғамда өмір сүретіндер арасында байқалады, өйткені ол түбегейлі әлеуметтік өзгерістер сатысында немесе саяси дағдарысты бастан кешуде.

Э.Дюркгеймнің тұжырымдамасы қазіргі заманғы суицидология теориясының дамуына айтарлықтай әсер етті, бірақ бұған қарамастан, ол жеке себептерге тиісті назар аудармай, әлеуметтік факторлардың рөлін асыра бағалады деп айту керек.

Алайда, микроәлеуметтік шартты бола отырып, суицидтік әрекеттердің көпшілігі өзін-өзі жоюға емес, басқалармен бұзылған әлеуметтік байланыстарды қалпына келтіруге бағытталғанын ескермеуге болмайды. Бұл, ең алдымен, жеткіншектердің суицидтік әрекеттеріне жатады, өйткені олар әдетте олардың жеке басына емес, қоршаған ортаға қарсы бағытталған. Көп жағдайда, жеткіншек шақта біз суицидке тырысу туралы емес, тек суицидтік техниканың сол немесе басқа суицидтік емес мақсатқа жету жолында қолданылуы туралы айтады. Жоғарыда аталған әрекеттердің ықтимал қаупі азаймайды. Мәселен, мысалы, Э.Шир суицидтік әрекеттердің бөлінбейтін, қасақана, импульсивті, амбивалентті, демонстрациялық түрлерін ажыратады.

Диагностикалық мақсаттарды басшылыққа ала отырып, суицидтік қауіптің жоғарылауының бірнеше типтерін анықтаған жөн. Мысалы, А.Г.Амбрумова және басқа ғалымдар өз-өзіне қол жұмсау мінез-құлқы бар жеткіншектердің жеке ерекшеліктерін зерттей келе, олардың көпшілігіне импульсивтілік тән, олар кез-келген ұзақ уақыт бойы қабылданған шешімдерді ойлау қабілетсіздігінде, әрекеттердің салдарын болжай алмауында көрінеді. Суицидті жеткіншектерге эмоционалдық тұрақсыздық тән, бұл жанжалды жағдайлардың көптігін түсіндіреді, көбінесе суицидтік

әрекеттермен аяқталады. Суицидтік әрекеттерді жасаған жеткіншектердің көпшілігі ұсыныстың жоғарылауымен, сондай-ақ белгілі бір ойлау тәуелсіздігімен, басқалардың пікіріне тәуелділігімен, өз мінез-құлқын кітаптар, фильмдер кейіпкерлерінің бейнесінде құруға деген ұмтылысымен ерекшеленеді [2].

Суицидтердің мінез-құлқын талдау негізінде суицидтік қауіп-қатерге баратын тұлғаның бірнеше типтерін атауға болады: эмоционалды, депрессиялық, агрессивті және истерикалық.

Эмоционалды типке өте эмоционалды мобильділік және көңіл-күйдің тез өзгеруі тән. Депрессиялық типке өзін-өзі төмен сезіну, ұялшақтық тән. Агрессивті тип оның әр ұсақ-түйек үшін жарылатындығымен, ұжымда жанжалшыл болуымен сипатталады. Истерикалық тип ерекше әрекеттермен сипатталады. Үнемі назар аударуды қажет етеді, барлық іс-шаралардың орталығында болуға тырысады.

Суицидтің табиғатын неғұрлым толық және терең талдау үшін суицидтік әрекеттердің негізін түсіну өте маңызды.

Отандық және шетелдік зерттеулердің көп бөлігі суицидтік мінез-құлықты ынталандыру мәселесіне арналған. Отандық суицидологияда кеңінен таралған классификация В.А.Тихоненко болып табылады, онда автор суицидтік мінез-құлықтың бес жетекші мотивін анықтайды: «шағымдану», «наразылық», «аулақ болу», «өзін-өзі жазалау» және «бас тарту».

Айта кету керек, суицидтердің көпшілігінде суицидтік мінез-құлықтың алғашқы кезеңдерінде мотивтердің күресу жағдайы байқалады: бір жағынан, суицидтік мотивтер пайда болады, екінші жағынан, балалар алдындағы міндеттемелер, жақындарына қайғы-қасіретті жеткізгісі келмеу, өлім қорқынышы және басқа да себептер туралы ойлар пайда болады.

Бұған қоса, суицидтің бірден-бір себебі немесе себебі жоқ екенін атап өту керек. Алайда, өзіне-өзі қол жұмсау туралы барлық кеңестерге байыпты қарау керек. Қауіпті сигналдар белгілі бір уақытқа дейін сақталса, оларды ерекше қырағылықпен ескеру қажет. Көмек сұрауға көмекші маман жауап беруі керек екендігі даусыз.

Суицидтік мінез-құлықты ынталандырудың себептері мен мотивация проблемасы суицидтік мінез-құлықтың негізінде жатқан факторлар туралы мәселемен тығыз байланысты. Ғалымдар суицидтік қауіптің жоғарылау факторларын қарастыра отырып, бұған: қолайсыз отбасылық ортаны, психологиялық тұрақсыздықты, жеткіншектің жалғыздығын, жыныстық жетілудегі кедергілерді және жеке басқа тән ұстамсыздықты жатқызады.

Суицидтік мінез-құлықта қауіп-қатерді меңзейтін әртүрлі белгілер бар. Суицидтік мінез-құлықта жиі кездесетін белгілер: көңіл-күй, депрессия, агрессивтілік, өз-өзімен болу және т.б.

Жеткіншектердің эмоционалды мінез-құлқындағы өзгерістер мен суицидтік қауіп-қатерді ерте анықтауға бақылау дағдысы ықпал етеді. Дағдарысқа ұшыраған жеткіншектердің мінез-құлқы, көңіл-күйі, сыныптастарымен және достарымен қарым-қатынасы, қызығушылықтары және т.б. өзгере бастайды.

Соңғы жылдары балалар мен жеткіншектердің суицидтік мінез- құлқы ғылыми зерттеулердің тақырыбына айналуға және осы бағыттағы пікірталастар үлкен қоғамдық көзқарас туындап отыр.

Суицид – бұл соңы өлімге әкеліп соқтыратын өзін-өзі әдейі жарақаттау (өз өмірін қию). Мұндай психологиялық құбылыс, көбінесе адамның келеңсіз ситуация көңіл күйден шығу әрекетімен байланысты.

Отандық және шетелдік әдебиеттерде суицидтік мінез-құлықтың келесі жіктелімі жиі қолданылады: демонстрациялық мінез-құлық, аффективті мінез-құлық және нағыз суицидтік мінез-құлық.

Өзін-өзі өлтірудің демонстрациялық мінез-құлық жеткіншектің өзіне және оның проблемаларына көңіл бөлуге, оған өмірлік жағдайларды жеңу қаншалықты қиын екенін көрсетуге деген ұмтылысына негізделген. Бұл көмек сұрау сияқты. Әдетте, демонстрациялық суицидтік әрекеттер өзін өмірден айыру мақсатында емес, басқаларды қорқыту, жеткіншектің проблемалары туралы ойлауға мәжбүр ету, оған деген әділетсіз қарым-қатынастарын «түсіну» мақсатында жасалады. Демонстрациялық мінез-құлық кезінде суицидтік мінез-құлық әдістері көбінесе тамырларда кесу, ұйтты емес дәрілермен улану, асылып тұрған бейне түрінде көрінеді.

Жарқын эмоциялардың әсерінен жасалған суицидтік әрекеттер мінез-құлықтың аффективті түрімен байланысты. Мұндай жағдайларда жеткіншек ерсі әрекет етеді, оның іс-әрекетінің нақты жоспары болмайды. Әдетте, күшті жағымсыз эмоциялар - реніш, ашу - шындықтың нақты қабылдауына көлеңке түсіреді және жеткіншек оларды басшылыққа ала отырып, суицидтік әрекеттерді жасайды. Өз-өзіне қол жұмсаудың аффективті мінез-құлықпен олар көбінесе асылып өлуге, улы және күшті дәрілермен улануға жетелейді.

Нағыз суицидтік мінез-құлық ойластырылған іс-әрекетімен сипатталады. Жеткіншек суицидтік әрекетке баруға дайындалады, көбінесе олар туыстарына және достарына хаттар қалдырады, онда олар қоштасады және өз әрекеттерінің себептерін түсіндіреді. Әрекеттер қасақана жасалғандықтан, мұндай суицидтік әрекеттер көбінесе өліммен аяқталады (көбінесе олар асылуға немесе биіктіктен секіруге жүгінеді).

Өз-өзіне қол жұмсау – бұл өте табиғи емес және қатал қадам, сондықтан оны жасау туралы шешім бірден пісіп жетілмейді. Әдетте, оның алдында азды-көпті ұзақ тәжірибе, мотивтер күресі және қазіргі жағдайдан шығудың жолын іздеу жүреді [4].

Суицидтің себептері өте көп. Оларды адамның биологиялық, генетикалық, психологиялық және әлеуметтік салаларынан іздеу керек. Әдетте жеткіншектер экстремалды жағдайларда өзін-өзі өлтіреді: қоғам алдында қорлау кезінде, мектептегі мәселелерде, сатқындық кезінде.

Көптеген авторлардың пікірінше, бұл суицидке себеп емес, көбірек себеп болады. Мәселен, мысалы, Э.Шнейдман барлық суицидтерге тән келесі жалпы белгілерді бөліп көрсетеді: психикалық (ақыл-ой) ауруы, дәрменсіздік, екіжүзділік, қашу (агрессия); Г.Сейр өзіне-өзі қол жұмсаудың төрт себепін атайды: оқшаулану, дәрменсіздік, үмітсіздік, маңызды емес сезім. С.В.Бородин, А.С.Михалкин негізгі әлеуметтік мотивтердің жіктелуін

ұсынады: жеке және отбасылық, денсаулық жағдайы, қоғамға жат мінез-құлыққа байланысты қақтығыстар, жұмыс және оқумен байланысты қақтығыстар, материалдық қиындықтар, басқа мотивтер.

А.Г.Амбрумованың пікірінше, жеткіншектің жас ерекшелігі оның алдын-алудың ерекшелігі мен бірегейлігін анықтайтын суицидтік мінез-құлқының ерекшеліктерін анықтайды.

Жеткіншектердегі суицидтік мінез-құлқтың бірінші ерекшелігі – олардың аутоагрессивті әрекеттердің салдарын дұрыс түсінбеуі. Осы жастағы «өлім» ұғымы (ересектерден айырмашылығы) өте абстрактілі түрде қабылданады. Бұл әрекеттерді орындау арқылы олар өліммен аяқталуы мүмкіндігін және өмірге қауіпі туралы ойланбайды.

Жеткіншектердің суицидтік мінез-құлқының екінші ерекшелігі – суицидтер өз әрекеттерін түсіндіруге тырысатын мотивтердің елеусіздігі. Бұл жеткіншектің өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттерін дер кезінде тану кезіндегі ерекше қиындықтардың себебі.

Үшінші ерекшелігі – жеткіншек кезіндегі суицидтік әрекеттер психопатологиялық симптомдардың болуы мен сипатына тәуелді емес, бұл жерде қоршаған орта ерекше маңызды рөл атқарады.

Төртінші ерекшелік – бұл ауытқудың ең суицидті түрлерінің болуы: ерте жастан темекі шегу, кішігірім құқық бұзушылықтар, ата-аналармен жанжалдар, алкогольизм, нашакорлық, құмар ойындарға тәуелділік, ерте жыныстық қатынас және басқалар [5].

Жеткіншектердің өзіне-өзі қол жұмсауының жоғарыда аталған ерекшеліктері өсіп келе жатқан организмге және жеке тұлғаға тән физиологиялық және психологиялық процестердің әлеуметтік-биологиялық дамудың әлі аяқталмаған процестерімен ерекшеліктерімен байланысты.

Қазіргі зерттеушілер «жеткіншек психологиясының кейбір элементтері өзінің өмір сүруінің бір фактісі бойынша өзіне-өзі қол жұмсауға бейім болуы мүмкін» дегенді жоққа шығармайды және әсіресе жеткіншектің суицидтік құлдырауды тудыратын психологиялық ерекшеліктерін атап көрсетеді: әсер етушілік, ұсынушылық, жанашырлық қабілеті, көңіл-күйдің тұрақсыздығы, сыни қабілеттердің жоқтығы, шешім қабылдауда импульсивті, басқаларды және өзін-өзі пессимистік бағалау және т.б. В.Л.Хайкиннің айтуы бойынша, бұл ерекшеліктер жеткіншектің өзін-өзі төмен бағалауы, мазасыздық пен күйзелістің күшеюі, қаттылық пен жалғыздық сезімі сияқты эмоционалдық саланы бұзуда көрінеді.

Жеткіншектің эмоционалдық бағытының атап көрсетілген ерекшеліктері, жыныстық жетілу кезіндегі жүйкелік-психикалық функциялардың динамизмін, толық еместігін, тұрақсыздығын көрсете отырып, суицидтік құлдыраудың негізі болып табылатын әлеуметтік-психологиялық дезадапцияның қалыптасуына қолайлы негіз болып табылады. Оларды жеткіншектің өз-өзіне қол жұмсау мінез-құлқының ішкі детерминанттары ретінде қарастыруға болады, оның жеке саласының ерекшеліктерімен байланысты, алдын-алу шаралары тұрақтандыру мен нығайтуға бағытталуы керек.

Бұл мәселелердің шешімі мұғалімдер мен тәрбиешілерден білім беру процесінде тиімді педагогикалық тәсілдерді қолдануды талап етеді. Осыған байланысты ғылымда психологиялық білімнің көптеген тәсілдері мен бағыттары бар (социологиялық, психоаналитикалық, антропологиялық және т.б.). Осы тәсілдер мен бағыттарды жетекші әдіс ретінде зерттей келе, көптеген ғалымдар интеграцияланған тәсілді ұсынады (А.Г. Амбрумова, М.Г.Балашова, В.П.Ревин, Г.А.Скобина және т.б.). Отандық профилактикалық теория мен практикада олар оның көп жүйелі мәнін үш топтағы мәселелердің шешімімен байланыстырады:

- суицидтік мінез-құлықты біртұтас, көпқырлы зерттеу нысаны ретінде теориялық тұрғыдан қарастыру;

- теориялық құрылымдардан кешенді бағдарлама құруға көшу;

- ғылыми зерттеу және профилактикалық іс-әрекетті жүзеге асыру мақсатында әр түрлі ғылым мен практика салалары мамандарын бірлестіру.

Бұл мәселелерді бала өмірінің барлық бағытын қамтитын түрлі маман иелерін тарта отырып, кешенді түрде шешуге болады.

Қорыта айтқанда, суицидтік мінез-құлық – бұл ойдың, көзқарастың белсенді суицидтің көрінісі, ол суицидтік пікірлерді, қауіп-қатерлерді, өміріне қастық жасауды қарастырады. Өзінің өмірін шынайы қиюға байланысты суицидтік ойын жүзеге асыруда адамдар көптеген жағдайда көп ойланады. Мұндай жағдайлар, әсіресе, жеткіншектер арасында жиі кездеседі. Сондықтан мектеп мұғалімдеріне, психологтарына, сынып жетекшілеріне аса мұқият болу қажет. Сонымен бірге жеткіншектердің суицидтік мінез-құлқының белгілерін, ерекшеліктерін білгені дұрыс.

ӘДЕБИЕТ

[1] Кондратенко В.Т. Девиантное поведение подростков. – Минск.: Беларусь, 2008.– 207 с.

[2] Амбрумова А.Г. Возрастные аспекты суицидального поведения //Сравнительно- возрастные исследования в суицидологии: сборник научных трудов. – М., 2001. – С. 8-24.

[3] Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд.- СПб: изд. Н.П.Карбасникова, 2002. – 98с.

[4] Узакбаева С.А. Профилактика суицидального поведения подростков: учебно- методическое пособие; Алматы, Издательство «Полилингва» КазУМОиМЯ им. Абылай хана. 2019. – 304 с.

[5] Амбрумова А.Г., Жезлова Л.Я. Метод рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте. - Мин.здравоохранения, 1978. -13 с.

REFERENCES

[1] Kondratenko V.T. Deviantnoye povedeniye podroostkov. (Deviant behavior of adolescents). – Minsk.: Belarus', 2008. –207 p. [in Rus]

[2] Ambrumova A.G. Vozrastnyye aspekty suitsidal'nogo povedeniya (Age-related aspects of suicidal behavior). Sravnitel'no- vozrastnyye issledovaniya v suitsidologii: sbornik nauchnykh trudov. – M., 2001. – P. 8-24. [in Rus]

[3] Dyurkgeym E. Suicide. Sotsiologicheskii etyud. (Sociological study).- SPb: izd. N.P.Karbasnikova, 2002. – 98p. [in Rus]

[4] Uzakbayeva S.A. Profilaktika suitsidal'nogo povedeniya podrostkov: uchebno-metodicheskoye posobiye; (Prevention of suicidal behavior of adolescents: an educational and methodological guide). Almaty, Izdatel'stvo «Polilingva» KazUMOiMYA im. Abylay khana. 2019. – 304 p. [in Rus]

[5] Ambrumova A.G., Zhezlova L.YA. Metod rekomendatsii po profilaktike suitsidal'nykh deystviy v detskom i podrostkovom vozraste. (Method recommendations for the prevention of suicidal actions in childhood and adolescence). Min.zdravookhraneniya, 1978. -13 p. [in Rus]

СУЩНОСТЬ, ПРИЗНАКИ И ОСОБЕННОСТИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Узакбаева С.А.¹, д.п.н., профессор

Турлиева Ә.Р.², магистрант

^{1,2} КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

¹e-mail: sahipzhamal.a@mail.ru

²e-mail: asema_1997@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические концепции ряда ученых психологов по обоснованию суицидального поведения, мотивы суицидального поведения и факторы повышенного суицидального риска, признаки, особенности суицидального поведения подростков.

Ключевые слова: суицидальное поведение, суицидальный период, подростковый период, суицидальные мысли, самоубийство, суицидальный риск.

THE ESSENCE, SIGNS AND FEATURES OF SUICIDAL BEHAVIOR OF TEENS

Uzakbayeva S. A.¹, d.p.s., professor

Turliyeva A.R.², master student

^{1,2} Ablai Khan KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan

¹e-mail: sahipzhamal.a@mail.ru

²e-mail: asema_1997@mail.ru

Abstract. This article discusses the theoretical concept of a number of scientists psychologists on the justification of suicidal behavior, suicidal behavior and motivation factors of increased risk of suicide, signs, especially suicidal behavior in adolescents.

Keywords: suicidal behavior, suicidal period, adolescence, suicidal thoughts, suicide, suicidal risk.

Статья поступила 27.11.2020